

Марко М. Милошевић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

СЛУЖАБНА КЊИГА ГАВРИЛА СТЕФАНОВИЋА ВЕНЦЛОВИЋА: ГРАФИЈСКО-ПРАВОПИСНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ²

У раду се испитују најважније граfiјске и правописне карактеристике *Служабне књиге* (1711–1716) Гаврила Стефановића Венцловића. Дело је писано српскословенским језиком, старом црквеном ћирилицом, писмо је полууставно са брзописним елементима, а крај текста сваког листа завршава се кустодом, што карактерише и остале текстове овог писца који су били намењени потребама цркве. Главни циљ нашег рада односи се на анализу граfiјских и правописних одлика *Служабне књиге* у контексту употребе послересавског правописа у српској писмености 18. века. Граfiјско-правописне карактеристике овог рукописа пореде се и са карактеристикама осталих Венцловићевих текстова богослужбене намене – минеја из прве четвртине 18. века који се чувају у Сентандреји и *Сентандрејског буквара* из 1717. године, који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности. Најважнији резултати истраживања могу се свести на следеће: (а) гласовна група [ja] обележава се лигатуром њ и графемом ѓ, а гласовна група [je] лигатуром њ и графемама е и е, (б) употребљавају се оба полугласничка знака и пајерак, (в) графема ї показује велику фреквентност и најчешће се користи за обележавање редукованог /и/, док осмеричко и у овој функцији долази у изолованим примерима, (г) користе се графема њ, грчка слова љ, џ, д и в и графема s, (д) акценти и спирити се скоро доследно бележе, (ђ) чешћа је новија интерпункција.

Кључне речи: историја српског језика, Гаврил Стефановић Венцловић, *Служабна књига*, позни српскословенски језик, 18. век, послересавски правопис

1. Уводне напомене

Предмет овог рада јесте испитивање најважнијих граfiјско-правописних карактеристика *Служабне књиге* Гаврила Стефановића Венцловића. Граfiја и правопис *Служабне књиге* посматрају се у ширем оквиру који нам пружају остали Венцловићеве текстови на српскословенском језику: (а) минеји који се чувају у Сентандреји (према Синдик и др. 1991)³ и (б) *Сентандрејски буквар* из 1717. године, који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности (према Јовановић, Стефановић 2013)⁴. Граfiјско-правописне одлике Венцловићевих српско-

¹ marko.milosevic@filum.kg.ac.rs

² Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број 451-03-68/2022-14/ 200198). Истраживање је спроведено у оквиру предмета *Историја српског језика* на докторским академским студијама *Српски језик и књижевности* на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу.

³ То су следећи минеји: *Минеј за октобар* – прва четвртина 18. века, СА 70 (8); *Минеј за новембар* – прва четвртина 18. века, СА 71 (9); *Минеј за децембар* – прва четвртина 18. века, СА 72 (10); *Минеј за јануар* – прва четвртина 18. века, СА 73 (11); *Минеј за фебруар* – прва четвртина 18. века, СА 74 (12); *Минеј за март* и *април* – прва четвртина 18. века, СА 75 (13); *Минеј за мај* – прва четвртина 18. века, СА 76 (14); *Минеј за август* – 1716–1717. година, СА 78 (16) (в. Синдик и др. 1991: 107–121).

⁴ Дуго се сматрало да је аутор *Сентандрејског буквара* из 1717. године Венцловићев учитељ Кипријан Рачанин. Ипак, Љупка Василев (1996: 169–184) закључује да је дело написао Гаврил Стефановић Венцловић, а до таквог закључка долази поређењем овог рукописа са осталим Венцло-

словенских рукописа до данас нису детаљније испитане, а изузетак представљају поменуте студије у којима су анализирани следеће карактеристике: (а) бележење гласовних група [ja] и [je], (б) полугласнички знак, (в) означавање редукованог /и/, (г) употреба графеме њ, (д) употреба грчких слова, (ђ) употреба графеме ѕ, (е) употреба акцената и спирита, (ж) интерпункција. Ово истраживање предузима се са циљем да се утврди да ли и *Служабна књига* у погледу наведених одлика показује доследност или су у њој уочене и одређене варијације. Поменуте графичко-правописне карактеристике анализирају се у контексту употребе послересавског правописа у српској писмености 18. века. Период послересавске ортографске традиције одликује се мешањем карактеристика двеју правописних школа – рашке и ресавске – са неједнаким уделом тих особина у појединачним текстовима (в. Јерковић 1974: 103, 1983: 15, Ђорђевић 1990: 204–206).

Служабна књига, писана у периоду од 1711. до 1716. године, јесте најстарији Венцловићев рукопис на српскословенском језику (в. Павић 1972: 16, Трифуновић 1976: 151). Дело је писано старом црквеном ћирилицом, писмо је полууставно са брзописним елементима, а крај текста сваког листа завршава се кустодом. Као и остале Венцловићеве „служабне” књиге, и овај рукопис јесте попут збирке „драмских текстова у којима је регистрован читав помпезни церемонијал барокног богослужења са детаљним Венцловићевим упутствима” (Павић 1972: 97). Текст се састоји од 530 листова. На листовима 1v и 2r налази се следећи запис који може ићи у прилог тези да је реч о обредној књизи коришћеној у неком нишком храму: *сѧ бѣжѧвна кнѧга зовома литурѧја, цркве нишке: приложено. Остатак Служабне књиге, према запажањима Слободана Јаковљевића (2018: 70), садржи следеће целине: (а) од листа 2v до листа 89v: „Литургија Светог Јована Златоуста са Упутством за раздробљење Агнеца, Херувиком на Пасху и молитвом за кољиво”, (б) од листа 90r до листа 122v: „Литургија Светог Василија Великог”, (в) од листа 123r до листа 141r: „Упутство за припрему Агнеца и Литургија Пређеосвећених Дарова”, (г) од листа 141v до листа 199v: „Последовања великих и малих вечерњи и јутрење, молитве пре и после Светог причешћа”, (д) од листа 200r до листа 294r: „Молитве за разне потребе, међу којима има и оних за благосиљања артоса, призив Светога Духа са коленопреклоним молитвама, освећење црквених утвари, благосиљање новог вина, тамјана, нечистог бунара, молитве запређивања итд.”, (ђ) од листа 294v до листа 481v: „Апостол и јеванђеља за разне потребе”, (е) од листа 482r до листа 512v: „Годишњи синаксар”, (ж) од листа 513r до листа 529r: „Јеванђеља на часовима и садржај”, (з) листови 529v и 530r: „Поговор Гаврила Стефановића Венцловића”. У поговору Венцловић слави Бога (*давѧше мѧ свой промѧслѧ и бѧтѧю, начети и сѧврѧшити: сѧю бѣжѧвнѧю литурѧјѧю*), моли читаоце да исправе грешке које је правио и да га не проклињу због тога (и погрѧшенѧ сѧ бѧвеннѧ исправѧните. а не клните бѧ рѧ) и себе назива „недостојним рабом” (*недѧбнѧзѧ рѧ хѧвѧ: земѧла сѧи и прѧтѧ: ѧермонѧ гавѧрилѧ*).*

Венцловићева *Служабна књига* до данас остаје непроучена са филолошког и лингвистичког аспекта. Податке о години њеног настанка, језику на коме је

вићевим списима из збирке Архива Српске академије наука и уметности: (а) све Венцловићеве рукописне књиге по правилу имају од 500 до 700 листова, сваки лист најпре је обележен словом, а затим арапском цифром у горњем десном углу, (б) променљив дуктус који одаје Венцловићеву личност као нестабилну и веома нервозну, (в) полууставно или брзописно писмо му је неуједначено и веома немарно исписано (стиче се утисак као да слова пливају или се таласају лево и десно), (г) графеме ђ и ћ карактеристичне су само за Венцловићеве списе, (д) употреба кустоде, (ђ) податак Стојана Новаковића да је *Сенћандрејски буквар* пронађен заједно са осталим Венцловићевим рукописима.

писана и месту на коме се данас чува сазнајемо из Павићеве студије (1972: 16, 96) и из Трифуновићевог прегледа југословенских књижевности средњег века (1976: 151). Слободан Јаковљевић (2018: 70, 186) у својој дисертацији *Служабну књижу* убрјаја у литургијаре и анализира је са теолошког аспекта.

2. Методологија истраживања

Истраживање се спроводи на основу фотографских снимака *Служабне књиже* (Российская государственная библиотека: Ф. 256, № 401, Собрание рукописных книг Н. П. Румянцева).⁵ Због обимности рукописа анализа се врши на узорку од 200 листова (од 1v до 200r). Приликом рашчитавања текста користи се софтверска платформа *Транскрибус*⁶. Процесу рашчитавања претходи неколико припремних фаза: (а) преузимање фотографија рукописа, њихово опсецање и повећање резолуције, (б) прављење засебног фолдера у који се смештају сређене фотографије, (в) убацивање фотографија у програм, (г) аутоматско одређивање линија на фотографијама, при чему програм подвлачи све оно што препозна као текст, након чега се врши ручна корекција.⁷

Након припремних радњи следи фаза рашчитавања самог текста. Корисник *Транскрибуса* има могућност да креира модел за аутоматско рашчитавање рукописа. Обука тог модела јесте пример машинског учења заснованог на напредним неуронским мрежама у коме модел упоређује фотографије рукописа са одговарајућим словима, речима и линијама текста у дипломатичком издању. За успешно тренирање модела потребно је обезбедити што квалитетније фотографије рукописа и најмање 15 000 речи рашчитаног текста, а за креирање модела за аутоматско препознавање старих штампаних књига, неопходно је око 5 000 речи рашчитаног текста (в. Поломац 2022а: 12).⁸

Главни методолошки проблем приликом нашег истраживања представља је чињеница да није постојао одговарајући модел за аутоматско рашчитавање Венцловићеве *Служабне књиже*. Наиме, био нам је доступан само модел *Venclović 0.3*, који је био намењен за рашчитавање Венцловићевих списа на народном језику (о овом моделу в. више у Поломац и др. 2023).⁹ На основу методологије коришћене приликом стварања поменутих модела формиран је модел *GSV Služabnik 0.1*, намењен рашчитавању Венцловићевих рукописа на српскословенском језику. Најпре је ручно рашчитано 100 листова рукописа, а затим је, на основу првих 90 листова са 17 134 речи, започето тренирање поменутог модела.

5 Дигитализовани снимци Венцловићеве *Служабне књиже* доступни су на следећем линку: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-401/#image-6>. Приступљено 14. 5. 2023.

6 *Транскрибус* (<https://readcoop.eu/transkribus>) јесте софтверска платформа која је развијена 2019. године у оквиру пројекта READ на Универзитету у Инсбруку. Намењена је аутоматском препознавању и претраживању старих рукописа, без обзира на време настанка, језик или писмо. *Транскрибус* користи НТР технологију која се заснива на препознавању слике целе линије текста. О употреби ове платформе за рашчитавање словенских средњовековних рукописа у последњих неколико година написано је неколико радова (уп. нпр. Рабус 2019, 2022, Бурлаку, Рабус 2021, Поломац, Лутовац Казновац 2021, Поломац 2022а, 2022б, Поломац и др. 2023).

7 О припремним фазама в. више у Рабус 2019: 14.

8 О тренирању модела в. више у Милбергер и др. 2019: 959, Рабус 2019: 11–14, Поломац 2022а: 14–18, 23–26, 2022б: 159–160.

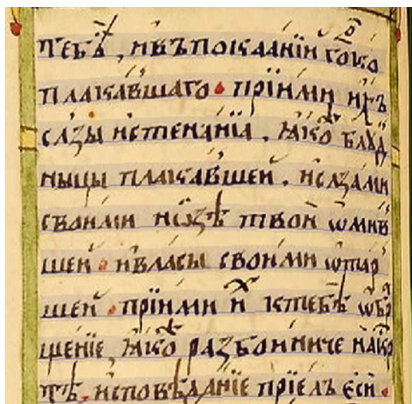
9 Велику захвалност дугујемо проф. Владимиру Поломцу, који нам је омогућио приступ поменутом моделу.

Након 131 епохе¹⁰ тренинга проценат непрепознатих карактера на сету за тренирање износио је 3,31%, а на сету за валидацију (10 страна) 8,60%. Затим смо применили новоформиран модел *GSV Služabnik 0.1.* на листовима 101v–200r, а после ручне корекције аутоматски добијених транскрипата добијено је више материјала за тренирање новог модела, који је показао и нешто боље перформансе. Модел *GSV Služabnik 0.2.* трениран је на основу 200 листова са 35 466 речи. Након 162 епохе проценат непрепознатих карактера на сету за тренирање износио је 2,00%, а на сету за валидацију (20 страна) 6,70%. Може се закључити да успешност модела зависи од количине материјала за тренирање:

Модели	Број речи	Број листова	Број епоха	CER on Train Set	CER on Validation Set
<i>GSV Služabnik 0.1.</i>	17 134	90	131	3,31%	8,60%
<i>GSV Služabnik 0.2.</i>	35 466	180	162	2,00%	6,70%

Табела 1: Перформансе модела *GSV Služabnik* и количина података за тренирање

Као илустрација успешности модела *GSV Služabnik 0.2.* може послужити фотографија листа 201v и аутоматски рашчитаног текста, при чему су погрешно рашчитане речи уоквирене црвеном бојом:

- 1-1 тевѣ, и вѣ покaднїи гoкo
- 1-2 плакавшаго. прїими ихъ
- 1-3 слзы истенанїа, њакъ блдъ
- 1-4 ныцы плакавшеи, и сазамї
- 1-5 своимї изѣ твои вмив-
- 1-6 шеи. и власы своимї втар-
- 1-7 шеи. прїими и к тевѣ вб-
- 1-8 щенїе њакъ разбоиниче на кр-
- 1-9 тѣ, исповѣданїе прїелъ еси.

Слика 1: Служабна књига (1711–1716) и *GSV Služabnik*

Као што се може приметити на основу приложених фотографија, модел је право устаљене грешке и то, првенствено, приликом бележења: (а) надредних слова: гoкo 1 (погрешно гоко 1), и 7 (погрешно и 7), вбѣ- 7 (погрешно вбѣ- 7), (б) пајерка: плакавшаго 2 (погрешно плакавшаго 2), слъзы 3 (погрешно слзы 3), плакавшеи 4 (погрешно плакавшеи 4), вмив- 5 (погрешно вмив- 5), втар- 6 (погрешно втар- 6), (в) последњих графема у реду: блдъ- 3 (погрешно блд- 3), (г) разлика међу речима: и стенанїа 3 (погрешно истенанїа 3), (д) интерпункцијских знакова: иза лексеме вбѣщенїе 7/8 треба да стоји запета, која није аутоматски препозната. У лексеми сазамї 4 уместо графеме л погрешно долази графема ѡ (сазамї 4), а црта иза те речи јесте сувишна, будући да се ради о целовитој лексеми која се не преноси у наредни ред. Реч нвѣзѣ 5 погрешно је рашчитана као изѣ 5.

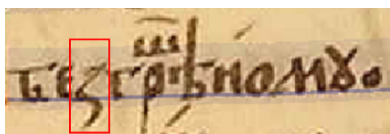
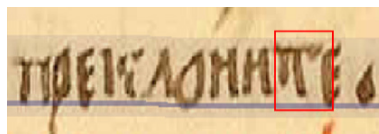
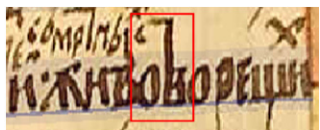
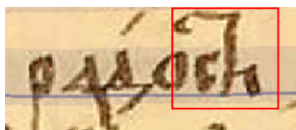
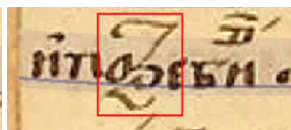
Након рашчитавања рукописа уследила је ексцерпција и класификација грађе. Преко опције Export document (Server export) рашчитане странице текста

10 У машинском учењу термин *епоха* означава „one complete presentation of the data set to be learned to a learning machine” (Бурлаку, Рабус 2021: 1).

пребачене су у Word document, а путем пречице Ctrl + F претражене су све граfiјско-правописне одлике, које су затим и процентуално обрађене. С обзиром на то да су примери који осветљавају поменуте карактеристике веома бројни, ради илустрације смо наводили само неке од њих.

3. Облик графема

У Венцловићевим минејима и *Сенџандрејском буквару* посебну пажњу привлаче специфични облици графема *g*, *z*, *iii* и лигатура *šv*, *šii*, *šir* (в. Синдик и др. 1991: 107, 109–110, 112–115, 117, 120, Јовановић, Стефановић 2013: 322).¹¹ Сprovedено истраживање показује да је и у *Служабној књизи* облик ових графема и лигатура исти као и у поменутим Венцловићевим рукописима. Наиме, графема *g* има ножице искошене према унутра, при чему је десна ножица, углавном, нешто краћа (Слика 2). Графема *z* јесте полиморфна и најчешће долази са репићем повијеним налево (Слика 3), али се јавља и у облику броја три (Слика 4). Овакав облик слова *z* подсећа на *z* из савремене ћирилице и јавља се тек у текстовима из 17. века (в. Јерковић 2004: 99). Графема *iii* долази у два облицима – троног *iii* (Слика 5), које је, према речима Вере Јерковић (2004: 97), „могло бити преузето из брзописа у устав, али је можда настало и у уставу преко двоног облика” и једног *iii* са дужим левим делом (Слика 6). Такође, у Венцловићевим списима на српскословенском језику често се употребљавају лигатуре *šv* (Слика 7), *šii* (Слика 8) и *šir* (Слика 9). Поменуте лигатуре настају спајањем високог *iii* (Т) и графема *v*, *i* и *r* (в. Јерковић 2004: 98).

Слика 2: облик слова *g*Слика 3: облик слова *z*Слика 4: облик слова *z*Слика 5: облик слова *iii*Слика 6: облик слова *iii*Слика 7: лигатура *šv*Слика 8: лигатура *šii*Слика 9: лигатура *šir*

¹¹ За разлику од минеја, чијим фотографским снимцима не располажемо, већ о облику слова сазнајемо само из Синдик и др. 1991, фотографски снимци *Сенџандрејског буквара* дати су у Јовановић, Стефановић 2013.

које се доследно означавају лигатуром њ, јесу следећи: (а) њ: земље 3v, 13r, 87v, 106r, 149r, 161r, несољена 4r/4v, глетъ 15r, 66r, влговолениѣ 53v, 110r, встлленіе 58r, 76v, 77r, 150r, 167v, заколеніи 63r, молнен 78v, емліѣ 85v, клѣліѣ 90v, волиѣ 126r, 174v, (б) ње: њѣга 6r, 174r, долниѣ 13r, воніѣ 23r, гнѣва 30v, 47r, 56r, 68v, 86v, 143r, 170r, ваніѣ 45r, њѣже 64r, 71r, невѣрніѣ 78v, съѣдиниѣ 81v, заніѣ 85r, 86r x 2, 125v, стѣниѣ 106r.

4.2. Полугласнички знак

Послересавску ортографску традицију одликује употреба оба полугласничка знака, као и употреба пајерка (в. Јерковић 1972: 94–98, 1974: 107–110). У Венцловићевим минејима и *Сенѿандрејском буквару* најчешће се бележи њ, и то са двема функцијама: (а) њ без изговорне вредности, (б) њ којим се означава вокал /a/. Иако су примери са њ далеко бројнији, користе се и њ и пајерак, и то са истим функцијама које има њ (в. Синдик и др. 1991: 107, 109, 112, 114–115, 117–118, 120, Јовановић, Стефановић 2013: 315–316). *Служабна књиѣа* у погледу употребе полугласничког знака не показује одступања у односу на поменуते Венцловићеве рукописе.

Дебело јер без изговорне вредности бележи се на крају речи, иза финалног сугласника (око 83% примера): нпр. правилъ 3r, вторникъ 4v, члкољубацъ 25r, 33r, 44r, 68r, 74v, 116r, 140r, 145v, 159v, антифонъ 31v, црѣъ 49r, 100v, 101v, 157v, 164v, 180r, провождѣтъ 87v, показавъ 89r, 181v, вѣсиллемъ 89v, паметъ 89v, нашихъ 96r, 142v, 154r. Малобројни су примери са танким јером и пајерком у овом положају: (а) танко јер (око 8% примера): нпр. пріѣмъ 4v, пригвоздѣтъ 12r, цѣлѣтъ 34v, дѣжъ 73v, 96r, 99r, 115v, 116v, 118r, 137v, 153v, 174r, 174v, 175r, 175v, 177v, 178v, 180r x 2, 181r, 195v, (б) пајерак (око 3% примера): нпр. поклонъ 33v, 58v, 88r, вѣрцъ 36v, 38v, 48r, 79r, 81v. Забележене су и лексеме у којима на крају стоји само сугласник иза кога не долази полугласнички знак или пајерак (око 6% примера): нпр. съвѣкъпив 6r, 190v, вѣзначѣлымъ 39v, прѣлож 85r, вѣг 155v, 170r.

Како истиче Владан Јовановић (1911: 143), Венцловић у текстовима на српскословенском и народном језику „пише полуглас, али је место њега изговарао други, пун глас /a/ – другим речима полуглас је читао као /a/“. Као потврду за изнету тезу наводимо ретке примере из *Служабне књиѣа* у којима се вокал /a/ и изговара и пише: васакка 43v, васакѣ 59v, свѣлюденіѣ 106r, 193r, васѣ 114r, васакка 133v. Полазећи од ових примера, долазимо до закључка да је Венцловић њ за означавање вокала /a/ користио у следећим категоријама (око 96% примера): (а) предлози вѣ, кѣ, съ: нпр. вѣ стѣи 1r, 16r, 17v, 25v x 2, 27v, 29r, 35v, 41r, 67v, 82r, 90r, 93r, 120r, 125r, 126r, 140r, 149v, 163v, 166v x 3, 182r, 197v, вѣ вторникъ 4v, вѣ монѣ 52r, вѣ вѣсѣ 86v, вѣ шѣицѣ 123v; кѣ сѣвѣ 6r, 26r, 37r, 48r, 50r, 51r, 57v, 154r, кѣ перѣю 13v, 22v, 34v, 38r, 39v, 40r, 48r, 63r, 72v, 124r, 147r, кѣ гѣ 41r, 44v, 59r, 97r, 104r, 127r, 131r x 2, 144v, кѣ цѣротѣ 46r, кѣ дѣаконѣ 54r, 74v, 75r; съ страхѣ 2v, 4v, 47v, 50v, 54r, 58v, 76r, 79r, 81r, 87v, 101v, 104r, 108v x 2, 118v, 142v, 148v, 177v, 180r, 190v, съ дискѣѣ 23r, 71v, съ вѣзначѣлнѣи 49v, съ обѣженнѣи 85r, съ ними 87r, (б) иницијалне групе вѣ-, вѣз-/вѣ-, съ-: нпр. вѣпнѣ 7r, 7v, 60v, 105v, вѣходѣ 8r, 35r, 90v, 124r, вѣвѣраженіѣ 12r, вѣвѣди 70r, 175r, вѣвѣлнѣи 89r; вѣсакка 34v, 95r, 105r, 125v, 143v, 168r, 175r, вѣзлюбленіѣнаго 40r, вѣзглѣшѣ 57v, 58v, 71v, 81v, 108v, 124r, 129r, 160v, вѣсакъ 61r, 67r, 80v, 119v, 191r, вѣгнѣшѣши 74r; събраніѣ 2v, сътворити 4r, 6r, 104v, съгрѣши 50r, 54r, 74v, 185v, 190r, 190v, 191v, съгивѣѣ 59r, съвѣлуди 74v, 113v, 117r, 178r, 183r. Примери са танким јером и пајерком у склопу поменутих предлога и иницијалних група веома су ретки: (а) танко јер (око 3% примера): нпр. съхранѣти 4r, съ ни 7r, 85r, вѣ вѣпѣнѣ 22r, вѣсѣ 61v x 4, (б) пајерак (око 1% примера): нпр. къ западѣ 36v, 48r, 71v, вѣсѣ 42r, 120v, 145v, 164v. Александар Младеновић (2008: 66) долази до закључка да је

овакав изговор полугласника у наведеним примерима, као и у низу других сличних случајева, био одлика „српскословенског језика не само у последњој фази његове употребе код Срба, крајем прве половине XVIII века, већ од времена вокализације полугласника у српским народним говорима – дакле од XV века па наовамо”. Малобројни су примери у којима се полугласнички знаци и пајерак у функцији означавања вокала /a/ не пишу: с товою 7r, все 42r, 46v, к тебѣ 44r, 49v, 64v, 68v, 74r, 101r, 128v, 129v, 176r, 177v, 178r, 179v, 180r, 182v, 187r, 187v, 188r, всеѣ 56r, 108r, в нлю 156v.

4.3. Писање редукованог /и/

У послересавској ортографској традицији редуковано /и/ се веома ретко бележи помоћу осмеричког и, што значи да се у овој функцији скоро доследно пише ї (в. Јерковић 1972: 94, 1974: 105–106, Ивић, Јерковић 2008: 466–471). Венцловићеве минеје и *Сенѿандрејски буквар* одликује овакво стање, а у њима се употребљава и диграф ѿ за означавање дугог /и/, као и графема і (в. Синдик и др. 1991: 107, 109, 114–115, 117, 120, Јовановић, Стефановић 2013: 317–318). *Служабна књига* не показује одступања у односу на поменуће Венцловићеве рукописе. Тако је у малом броју случајева (око 1% примера) забележено осмеричко и у функцији означавања редукованог /и/: еѿиѣ 50v, архіереи 85r, еѿиѣ 85r, ниѣдино 86r, еѿлиѣ 130v, ниѣдиноѣ 179v. Графема ї у овој функцији преовладава (око 99% примера), а јавља се у следећим групама:

- (а) редуковано /и/ + група [ja] забележена непрејотованим вокалом (ја): нпр. григоріа 1r, 16r, 140r, 141r, 149v, 166v x 2, поклоненіа 8v, 29r, 33v, 93r, 124r, веселіа 9r, 81r, третіаго 17v, 94v, 126r, патріарха 19v, 52r, 66v, прошеніа 33r x 2, 89v, 94v x 2, 114r, 126v, 174v, 178v x 2, алліа 38v, 88v, оставленіа 45r, 69r, оставленіа 56v, 73r, 97v, 103r, 117r, 136r, 146r, 158v, смѣреніа 107r;
- (б) редуковано /и/ + група [je] забележена непрејотованим вокалом (је, је): нпр. приложеніе 2r, вѣпіѣ 7r, 7v, 60v, 105v, двіѣ 12v, 31r, 31v, 36v, 129r x 2, 192v, лѣвіѣ 13r, 37v, 53v, архіереа 19v x 2, 52r, 66v, 82r, десніѣ 31v, 51r, вѣгѣ 35v, 59v, 95v, великіѣ 42v, 97v, 132r, 145v, 166v, 181v, ѣрлвіѣ 66v, 114v, малліѣ 84r, 87v;
- (в) редуковано /и/ + група [je] забележена прејотованим вокалом (іе): мѣіѣ 40r, приношеніѣ 86v;
- (г) редуковано /и/ + група [jo] забележена непрејотованим вокалом (ію): навѣрїѣ 90v;
- (д) редуковано /и/ + група [ju] забележена прејотованим вокалом (ію): нпр. крѣію 4r, радостію 11r, ектенію 19r, 41r, 42v, 130v, 144v, 157v, 160r, марію 30v, побію 35v, 95v, 167r, вѣію 42r, 42v, 68r, 84v, 86v, 145r, 148r, 160v, 170r, 171r, вратію 42r, 96v, 131r, 145v, 155v, 158v, 160r, 160v, 179r, любовію 47v, 79r, 134r, 177v, 196r, властію 101v, познанію 107v.

Диграф ѿи користи се за означавање дугог /и/ (в. Јерковић 1980: 28, 1996: 143), а у *Служабној књизи* је забележен велики број примера са овим диграфом: нпр. прїизри 6v, 7v, 49r, 70v, 94r, 97r, 100v, 102r, 135r, 136v, 146v, мрскіи 13v, 14r, 72r, 108r, 110v, многїи 20v, ѿоловинїи 30r, прѣи 37r, 129v, дрлгїи 40v, 58v, оглшенїи 46r, прїидѣ 78r, 88v, 106v. У изолованим примерима графема ї пише се изван анализираних позиција: (а) интерконсонантски положај: нпр. архістратї 7v, архімандритѣ 42r, дѣїмадрита 52r, мїртѣ 56v, парїиѣ 144v, (б) крај речи: нпр. великі 4r, кападокіскї 17v, прї 20v, поменї 64r, вѣглашенї 143v.

У великом броју примера бележи се графема *ι*, и то најчешће у иницијалном положају испред вокала у позајмљеницама из грчког језика и у иницијалном положају испред консонанта у библијским именима *Исус* и *Исак* и у грчкој позајмљеници *икона*: (а) испред вокала: нпр. *ιερε*□ 24v, 31r, 51r, 109r, 117r, 157v, 161v, *ιαкова* 43r, 169v, *ιουδα* 76r, 101v, *ιωана* 130v, *ιωак*□ 162v, (б) испред консонанта: нпр. *ικονο*у 31v, 32r, 125r, *ικακα* 43r, *ις* 75r, *ις* 78r, 84v, 85v, 110v, *икака* 169v, 171r. Графема *ι* бележи се и у интерконсонантском положају: нпр. *δικος*□ 13r, *τιχο* 53r, *αντιдор*□ 140r, *στιχовна* 160r, 161r, *васил*а 187v.

4.4. Писање графеме *ы*

Рукописи који припадају послересавској ортографској традицији не показују потпуну доследност у употреби графеме *ы*. Наиме, ова графема јавља се на етимолошком месту, али се у великом броју примера уместо ње бележи графема *и* и обрнуто (в. Јерковић 1972: 99–100). У Венцловићевим минејима и *Сенџандрејском буквару* забележени су примери за све три категорије: (а) *ы* у етимолошкој позицији, (б) *ы* на месту графеме *и*, (в) *и* на месту графеме *ы*, док је само у *Минеју за август* уочен одређен број примера у којима се *ы* замењује графемом *и* (в. Синдик и др. 1991: 107, 109, 114–115, 117, Јовановић, Стефановић 2013: 320). У погледу употребе графеме *ы* *Служабна књиџа* не показује одступања у односу на поменуте Венцловићеве рукописе, па је тако забележен велики број примера са овом графемом на етимолошком месту: нпр. *быти* 5v, 21r, 22r, 34v, 46v, 49v, 64v, 74r, 85r, 87r x 2, 87v, 99r x 2, 101r, 102r, 106v, 107r, 108r, 116v, 118r, 133v, 138v x 2, 153v, 169v, 183r, 192r, 195v, *ѡмыю* 11r, *высокихъ* 23v, *обычаю* 25v, 90r, 123r, 130v, *оуслыши* 37r, 43r, 129v, 145r, 147v, 167v, 177v, *тысѡцима* 60r, *превьвѡ* 85v, 135v, 187v, *помышленіа* 98v, 128v, 181r, *издыханіа* 137v, *таковы* 190r. Ипак, писање графеме *ы* није увек потпуно доследно, па су тако уочени и примери где на месту етимолошког и стоји графема *ы*: *исплнзвы* 7r, *сѡненныки* 10v, *изыде* 13v, *сѡхраны* 25r, *авые* 123r, 130v, као и примери у којима на месту етимолошког *ы* стоји графема *и*: *оумиваетъ* 11r, *оуслышимъ* 40v, *помышленіа* 41r, *обычаю* 87v, *тысѡ* 151v.

4.5. Употреба грчких слова

Ослањајући се на ресавску правописну школу у којој „употреба *ѡ*, *ѡ*, *д* и *в* постаје норма” (Јерковић 1980: 28), послересавска ортографска традиција доследније бележи ова слова, и то искључиво у страним речима (в. Јерковић 1974: 114). У Венцловићевом *Минеју за марѡ* и *аѡрил* грчка слова долазе у склопу антропонима и топонима (в. Синдик и др. 1991: 115), а у *Сенџандрејском буквару* у страним речима (в. Јовановић, Стефановић 2013: 321), што се у потпуности подудара са стањем у *Служабној књиџи*. Графеме *ѡ* и *ѡ* показују потпуну доследност. Графема *ѡ* јавља се само у следећим лексемама: *синаѡдрѡ*/синаѡдари 82r, 162v, *мѡѡима* 149r, *ѡѡ* 160v, 171v, *алеѡѡнѡскаго* 195r, док је графема *ѡ* уочена у различитим падежним формама лексеме *ѡломъ* (< *ѡлѡмъ*)¹³: *ѡлѡ* 26r, 38v, 48r, 49v, 82r, 91r, 125r, 139v, 142r, 144r, 155v, 169r, 172v, *ѡѡ* 91r, 156r, *ѡлѡма* 126v, *ѡлма* 142v, *ѡѡми* 152r, 160v *ѡлѡмѡ* 152r, *ѡлѡмѡ* 156v, *ѡлѡмѡ* 171v. Графема *д* бележи се у властитим именима: *адѡнаѡ* 16r, 16v, *евѡнѡ* 16v, *декли* 16v, *деѡѡ* 147v, 150r, *анѡнѡ* 150r, 165v, *доминѡ* 165r. У усамљеном примеру уместо графеме *д* долази графема

13 У речнику Саве Петровића (1935: 351) лексема *ѡломъ* (< *ѡлѡмъ*) дефинише се на следећи начин: (1) песма певана уз харфу, (2) псалом, тј. једна од 150 песама које је саставио цар Давид и др., а налазе се у Псалтиру.

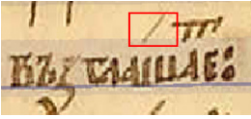
т: антонѣа 16v, 147v. Од грчких слова једино *ижица* показује већу недоследност, будући да се на њеном месту бележе и графеме и и в. Неки од примера у којима *ижица* има изговорну вредност /и/ јесу: дѣмѣамъ 22v, смѣвола 58v, лѣргѣи 88v, 90г, 93г, 95г, 121г, 123г, 132г. У овим лексемама на месту *ижице* бележи се и графема и: дѣмѣа 39v, дѣмѣамъ 39v, смѣво 57v, литѣргѣа 93г, 123г, смѣвола 103v. Малобројни су примери у којима *ижица* има изговорну вредност /в/: гаврѣила 15v, паврѣла 15v, 86v. Ове лексеме су забележене и са графемом в уместо *ижице*: гаврѣилаъ 7v, паврѣла 167г.

4.6. Употреба графеме *з*

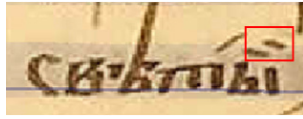
Реформом ресавске правописне школе графема *з* поново се бележи на традиционалном месту, што одликује и послересавску ортографску традицију (в. Јерковић 1974: 113). У Венцловићевим минејима и *Сенѣандрејском буквару* графема *з* показује велику фреквентност, а јавља се чак и у неетимолошким позицијама (в. Синдик и др. 1991: 107, 109, 111, 114–115, 117, 120, Јовановић, Стефановић 2013: 321). Венцловићева *Служабна књига* не показује одступања у односу на поменуте рукописе. Примери са графемом *з* у етимолошкој позицији јесу следећи: зѣло 6v, 23v, 77v, 85г, 184v, звѣздицѣ 10г, звѣзда 23г, звѣздѣ 23г, 78г, звѣзѣцѣ 60г, звѣзѣ 176г. Само је у једном примеру на месту етимолошког з уочена графема з: звѣздѣ 23г. Као и у минејима и *Сенѣандрејском буквару* и у *Служабној књизи* су потврђени примери у којима графема *з* долази на неетимолошком месту: словоу 11v, зминноу 106г, зижителю 131v, змиѣвз 139v, словоъ 175г, незловѣе 189v, незловѣѣе 189v, зломонѣѣа 191г, заллз 191v x 2, зловѣство 194v, сло 197г.

4.7. Употреба акцената и сѣирѣѣа

Акценти и спирити преузети су из грчких текстова још у време настанка словенске писмености (в. Ђорђић 1975: 25–26). У ресавској ортографској школи редовно су присутни (в. Јерковић 1980: 28), а њихово бележење карактерише и рукописе послересавске ортографске традиције (в. Јерковић 1974: 118). Развијен акценатски систем одликује Венцловићеве минеје, у којима се најчешће бележи оксија (в. Синдик и др. 1991: 107, 111–112, 114–115, 117, 120). У *Сенѣандрејском буквару*, поред оксије, која представља најчешћи акценатски знак, јавља се и двострука варија (кендема), док се од спирита користи *spiritus lenis* (в. Јовановић, Стефановић 2013: 322–324). Идентично стање уочено је и у *Служабној књизи*, где се јавља велики број примера изнад којих се бележе акценти и спирити. Као и у горепоменутом Венцловићевим рукописима на српскословенском језику, у *Служабној књизи* најчешћи акценатски знак јесте оксија, која се обично јавља изнад вокала у једносложним речима или изнад вокала почетног или средњег слога у вишесложним речима: нпр. хѣлаи 11v, сице 13г, вѣанномѣ 44v, вѣзглашѣѣ 57v, трѣтѣи 58г, молѣтвами 74v, писмѣна 139г, зминѣз 183г, причѣстѣнѣю 184г, тѣло 195г. У мањем броју примера изнад завршног ѣ једносложних и вишесложних речи бележи се двострука варија (кендема): нпр. сѣѣи 31г, малѣи 34г, зглашѣѣи 44v, свѣтѣи 74v, сѣздавѣи 102г, вторѣи 123v. Од спирита редовно се употребљава *spiritus lenis*, који се пише изнад почетног вокала једносложних и вишесложних речи: нпр. ѣѣадѣи 3v, зганаѣз 13г, ѣѣсапѣи 19v, ѣѣценѣе 68v, ѣси 106v, ѣѣсо 129, ѣѣѣѣи 173г, ѣѣѣѣѣи 174г, ѣѣѣѣѣѣе 195г, ѣѣѣи 195v. Ради илустрације наводимо фотографије неких речи изнад којих се бележе оксија (Слика 10), двострука варија (Слика 11) и *spiritus lenis* (Слика 12):

Слика 10: оксија

Слика 11: двострука варија

Слика 12: spiritus lenis

4.8. Интерпункција

У погледу интерпункције послересавска ортографска традиција скоро доследно прати норму ресавске правописне школе. Њу одликује новији систем интерпункције који под утицајем грчког правописа почиње да се употребљава од средине 14. века (в. Недељковић 1975: 245, Ђорђевић 1990: 182–183). Основне одлике тог интерпункцијског система јесу запета и тачка на дну реда. Писање тачке по старијем узусу, тј. у средини реда, како истиче Петар Ђорђевић (1990: 183), карактерише српске споменике који су настали пре средине 14. века, те, стога, не изненађује чињеница да се у рукописима послересавске ортографске традиције тачка у средини реда бележи у малом броју примера. Новија интерпункција карактерише Венцловићеве минеје и *Сеншандрејски буквар* (в. Синдик и др. 1991: 107, 111–113, 115, 117, 120, Јовановић, Стефановић 2013: 324). Исто стање одликује и *Служабну књижу*, у којој се тачка, такође, бележи на дну реда, а веома често се употребљава и запета. Поред поменутих интерпункцијских знакова користе се две тачке, три тачке и тачка са запетом. Тачка у средини реда, по старијем узусу, бележи се спорадично, и то, углавном, за означавање слова у бројној вредности: нпр. љ̣ 1r, 164v, 175v, 180r, љ̣ 1r, љ̣ 121r, 129v, 172v, 184r, љ̣ 130v, 166v, 172v, 184r, љ̣ 139v, 152r.

5. Закључне напомене

Испитивањем графичких и правописних карактеристика *Служабне књиже* Гаврила Стефановића Венцловића, као и њиховим поређењем са графичким и правописним одликама *Минеја за октобар*, *Минеја за новембар*, *Минеја за децембар*, *Минеја за јануар*, *Минеја за фебруар*, *Минеја за март* и *април*, *Минеја за мај*, *Минеја за август* (в. Синдик и др. 1991) и *Сеншандрејског буквара* (в. Јовановић, Стефановић 2013), долази се до закључка да Венцловићева дела на српскословенском језику припадају послересавској ортографској традицији. Наиме, спроведеном анализом дошло се до следећих резултата: (а) гласовна група [ја] на почетку речи и у оквиру гласовних група [ља] и [ња] доследно се обележава лигатуром љ̣, док се у позицији иза вокала у највећем броју случајева означава графемом љ (око 90% примера), а у знатно мањем броју случајева лигатуром љ̣ (око 10% примера), (б) гласовна група [је] на почетку речи обележава се графемом е (око 82% примера), лигатуром љ̣ (око 16% примера) и графемом е (око 2% примера); у позицији иза вокала гласовна група [је] означава се графемом е (око 96% примера), графемом е (око 3% примера) и лигатуром љ̣ (око 1% примера); гласовне групе [ље] и [ње] доследно се обележавају лигатуром љ̣, (в) од полугласничких знакова најчешће се употребљава дебело јер (око 81% примера), танко јер уочено је у мањем броју случајева (око 13% примера), а пајерак се јавља спорадично (око 6% примера), (г) графема љ̣ у функцији означавања редукованог /и/ показује велику фреквентност (око 99% примера), док се осмеричко и у овој функцији употребљава веома ретко (око 1% примера), (д) графема љ̣ се недоследно бележи, (ђ) доследно се користе грчка слова љ̣ и љ̣, док

се *д* и *в* недоследно бележе, (*е*) графема *з* се употребљава недоследно, (*ж*) акценти и спирити се скоро доследно бележе, (*з*) чешћа је новија интерпункција (тачка на дну реда и запета, као и две тачке, три тачке и тачка са запетом), док се старија интерпункција (тачка у средини реда) јавља у малом броју примера. На основу изнетих резултата може се закључити да се у Венцловићевој *Служабној књизи* доследно спроводе одлике ресавске правописне школе, док су одлике рашког правописа недоследне и свде се на спорадичне примере, што карактерише послересавску ортографску традицију. Идентично стање у погледу анализираних графијско-правописних особина одликује и Венцловићеве *минеје*, као и његов *Сенџандрејски буквар*. Остали Венцловићеве текстови на српскословенском језику остају отворени за даља истраживања како би се испитало да ли и они потврђују доследност на графијско-правописном плану или показују одређена одступања у односу на анализиране рукописе.

Извор

Венцловић 1711–1716: Г. Стефановић Венцловић, *Служабна књига*, Москва: Российская государственная библиотека: Ф. 256, № 401, Собрание рукописных книг Н. П. Румянцева: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-401/#image-6>. Приступљено 14. 5. 2023.

Литература

- Бурлаку, Рабус 2021: С. Burlacu, A. Rabus, Digitising (Romanian) Cyrillic using Transkribus: new perspectives, *Diacronia*, vol. 14, 1–9.
- Васиљев 1996: Љ. Васиљев, Буквар из 1717. године – дело Гаврила Стефановића Венцловића, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, бр. 39/2, 169–184.
- Ђорђић 1975: П. Ђорђић, *Старословенски језик*, Нови Сад: Матица српска.
- Ђорђић 1990: П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице: палеографско-филолошки прилози*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ивић, Јерковић 2008: П. Ивић, В. Јерковић, *Палеографски опис и правопис Дечанских хрисовуља. Целокућна дела Павла Ивића, књ. 6: Свудје из српске средњовековне писмености*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јаковљевић 2018: С. Јаковљевић, *Литурџичко-историјска анализа ушницаја Архијерејских чиновника (НБС 640, Деч 135, МСПЦ Орџ 3–II–2, ПБ 21, Савина 7) и Литурџијара (МСПЦ Орџ 121, Музеј Румјанцова 401) рачанских скрийћорана на развој литурџијског поретка Српске Цркве XVII и прве половине XVIII века* (необјављена докторска дисертација), Београд: Православни богословски факултет.
- Јерковић 1972: В. Јерковић, Цветни триод штампара Мардарија из Мркшине Цркве, *Годишњак Филозофског факултета*, бр. 15/1, 89–104.
- Јерковић 1974: В. Јерковић, Ортографија Житија Св. Симеона од Св. Саве, *Годишњак Филозофског факултета*, бр. 17/1, 103–120.
- Јерковић 1980: В. Јерковић, Средњовековне ортографске школе код Срба, *Југословенски семинар за старане слависте*, бр. 31, 19–28.
- Јерковић 1983: В. Јерковић, *Српска Александрида: Академијин рукопис (бр. 352): палеографска, орфографска и језичка истраживања*, Београд: САНУ.
- Јерковић 1996: В. Јерковић, Фонетске и морфолошке црте Стихологије Кипријана Рачанина, у: М. Вуксановић (уред.), *Стихологија Кипријана Рачанина. Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*, књ. VI, Нови Сад: Матица српска, 123–148.

- Јерковић 2004: В. Јерковић, Ђирилица српскословенског периода (палеографски приступ проучавању и општи увид у њен развој), у: В. Васић (уред.), *Лингвистичке свеске 4: предавања из историје језика*, Нови Сад: Филозофски факултет, 86–100.
- Јовановић 1911: В. Јовановић, Гаврило Стефановић Венцловић, *Дијалектолошки зборник Српске краљевске академије*, бр. 2, 105–306.
- Јовановић, Стефановић 2013: Т. Јовановић, Д. Стефановић, *Венцловићев Сентјандрејски буквар: 1717*, Будимпешта: Радионица „Венцловић”, Београд: Арте.
- Милбергер и др. 2019: G. Mühlberger, L. Seaward, M. Terras, S. Oliveira Ares, V. Bosch, M. Bryan, S. Colluto, H. Déjean, M. Diem, S. Fiel, B. Gatos, A. Greinoecker, T. Grüning, G. Hackl, V. Haukkoavaara, G. Heyer, L. Hirvonen, T. Hodel, M. Jokinen, P. Kahle, M. Kallio, F. Kaplan, F. Kleber, R. Labahn, M. Lang, S. Laube, G. Leifert, G. Louloudis, R. McNicholl, J. Meunier, J. Michael, E. Mühlbauer, N. Philipp, I. Pratikakis, J. Puigcerver Pérez, H. Putz, G. Retsinas, V. Romero, R. Sablatnig, J. Sánchez, P. Schofield, G. Sfikas, C. Sieber, N. Stamatoopoulos, T. Strauss, T. Terbul, A. Toselli, B. Ulreich, M. Villegas, E. Vidal, J. Walcher, M. Wiedermann, H. Wurster and K. Zagoris, Transforming scholarship in the archives through handwrittn text recognition, *Journal of Documentation*, vol. 5 (75), 954–976.
- Младеновић 2008: А. Младеновић, *Историја српског језика: одабрани радови*, Београд: Чигоја штампа.
- Недељковић 1975: О. Недељковић, Проблем рађања ресавског правописа и повеће из доба кнеза Лазара (посебно у односу на интерпункцију и прозодијски систем), у: И. Божић, В. Ђурић (уред.), *О кнезу Лазару: научни скуп у Крушевцу 1971*, Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 243–254.
- Павић 1972: М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Петковић 1935: С. Петковић, *Речник црквенословенскога језика*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија у Сремским Карловцима.
- Поломац, Лутовац Казновац 2021: V. Polomac, T. Lutovac Kaznovac, Automatic Recognition of Serbian Medieval Manuscripts by Applying the Transkribus Software Platform: Current Situation and Future Perspectives, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику*, бр. 64/2, 7–26.
- Поломац 2022а: В. Поломац, Serbian Early Printed Books from Venice: Creating Models for Automatic Text Recognition Using Transkribus, *Scripta&eScripta*, vol. 22, 11–29.
- Поломац 2022б: V. Polomac, Serbian Early Printed Books: Towards Generic Model for Automatic Text Recognition using Transkribus, in: D. Fišer, T. Erjavec (ed.), *Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika [Elektronski izvor]: zbornik konference: 15–16. september 2022, Ljubljana, Slovenija = Proceedings of the Conference on Language Technologies and Digital Humanities: September 15th–16th 2022, Ljubljana, Slovenia*, Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino = Institute of Contemporary History, 154–161.
- Поломац и др. 2023: V. Polomac, M. Kurešević, I. Bjelaković, A. Colić Jovanović, S. Petrović, Digitizing Cyrillic Manuscripts for the Historical Dictionary of the Serbian Language Using Handwritten Text Recognition Technology, *Slověne* 12/1, 2023 [у штампи].
- Рабус 2019: А. Rabus, Recognizing Handwritten Text in Slavic Manuscripts: a Neural-Network Approach Using Transkribus, *Scripta&eScripta*, vol. 19, 9–32.
- Рабус 2022: А. Rabus, Handwritten Text Recognition for Croatian Glagolitic, *Slovo*, бр. 72, 181–192.
- Синдик и др. 1991: Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентјандреји*, Београд: Народна библиотека Србије, Нови Сад: Библиотека Маџице српске.
- Трифуновић 1976: Ђ. Трифуновић, *Крајњак преглед југословенских књижевности средњег века*, Београд: Филолошки факултет.

GAVRILO STEFANOVIĆ VENCLOVIĆ'S *LITURGICAL BOOK*: GRAPHIC AND ORTHOGRAPHIC CHARACTERISTICS

Summary

The paper examines the graphic and orthographic characteristics of *Liturgical Book* (1711–1716), Gavriilo Stefanović Venclović's oldest manuscript written in late Serbian Slavonic language, and heralding the final stage of Serbian recension of Old Slavonic language, which had previously spanned through centuries. The work was written in old church Cyrillic, while the script is semiuncial with elements of cursive, a characteristic present in the author's other texts designed for church service. The research is based on photographic recordings of *Liturgical Book*, nowadays kept at the repository of the Rumyantsev Museum in Moscow, registered under the number 401. The main purpose of this paper is to: (a) point out the shape of certain graphemes, (b) describe the manner in which vowels and consonants were marked, (c) establish primary orthographic characteristics of the analyzed manuscript. Furthermore, the paper aims to compare both graphic and orthographic features of *Liturgical Book* to the features of other Venclović's texts written for liturgical services, currently kept at the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts (Venclović's *Spelling Book* published in Szentendre) and in Szentendre (menologies).

Keywords: Serbian language history, Gabriel Stefanović Venclović, *Liturgical Book*, late Serbian Slavonic language, 18th century, orthographics

Marko M. Milošević